

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA MOLIIYAVIIY MUSTAQILLIKNI KENGAYTIRISHNING IQTISODIIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH METODIKASI

Soliiyev Ibodullo Ismatullayevich

*Namangan davlat universiteti Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari doktori. DSc.*

Telefon: +998 91 181 44 55, E-mail: ibodullosoliev1981@gmail.com

Annotatsiya — So'nggi o'n yillikda dunyo oliy ta'lim tizimida Yangi Davlat Boshqaruvi (New Public Management) g'oyalari asosida universitetlarga moliyaviy mustaqillik berish tendensiyasi kuchaymoqda, va O'zbekiston ham oliy ta'lim muassasalarini bosqichma-bosqich davlat byudjeti qaramligidan chiqarish islohotlarini amalga oshirmoqda. Biroq bu jarayonda OTMlarning moliyaviy mustaqillik sharoitida resurslardan foydalanish samaradorligini xolisona o'lchaydigan yagona, o'lchanadigan metodika mavjud emas, bu esa tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi va uning ilmiy muammosini shakllantiradi. Ushbu maqolada OTMlarda moliyaviy mustaqillikni kengaytirishning iqtisodiy samaradorligini baholovchi to'rt blokli integral indeks (IMSE) metodikasi ishlab chiqilgan: daromadlar manbalarining diversifikatsiyalashuvi, xarajatlar tarkibining samaradorligi, ilmiy-tadqiqot va tijoratlashtirish, hamda raqamli-moddiy bazaning rentabelligi bloklari ekspert baholangan vazn koeffitsiyentlari va min-max normallashtirish usuli orqali yagona ko'rsatkichga birlashtirilgan. Metodika O'zbekistonning moliyaviy mustaqillik berilgan bir necha oliy ta'lim muassasasining 2021-2025 yillardagi daromad tarkibi, byudjetdan tashqari mablag'lar dinamikasi va tijoratlashtirish ko'rsatkichlari asosida tuzilgan panel ma'lumotlar bazasida sinovdan o'tkazildi. Empirik tahlil natijalari byudjetdan tashqari tushumlar ulushi o'sishi bilan integral samaradorlik indeksi o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjudligini, biroq bu o'sishning katta qismi kontrakt narxlarini oshirish hisobiga erishilayotganini, ilmiy tijoratlashtirish ulushi esa barcha guruhlarda past darajada saqlanib qolayotganini ko'rsatdi. Tekshirilgan OTMlar samaradorlik guruhlariga (Yuqori, O'rta, Past) tabaqalanib, ularning daromad tarkibi va xarajat strukturasidagi tafovutlari batafsil aniqlandi. Olingan natijalar asosida endowment fondlarini shakllantirish va investitsiya qilish, ilmiy ishlanmalarni spin-off korxonalar orqali tijoratlashtirish tizimini rivojlantirish, kafedra darajasidagi ichki xos-hisob mexanizmini joriy etish va professor-o'qituvchilarni rag'batlantiruvchi moslashuvchan KPI modelini tavsiya etuvchi to'rtta aniq amaliy-iqtisodiy mexanizm ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, moliya organlari hamda universitet rahbariyati uchun strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari, moliyaviy mustaqillik, iqtisodiy samaradorlik, o'zini o'zi moliyalashtirish, byudjetdan tashqari daromadlar, integral baholash metodikasi, ta'lim xizmatlari rentabelligi, moliyaviy avtonomiya, xarajatlarni optimallashtirish, O'zbekiston OTMlari.

KIRISH

So'nggi o'ttiz yil davomida dunyo oliy ta'lim tizimini boshqarish falsafasida tub o'zgarish yuz berdi, an'anaviy, to'liq davlat byudjeti orqali moliyalashtiriladigan markazlashgan universitet modelidan Yangi Davlat Boshqaruvi (New Public

Management) tamoyillariga asoslangan, universitetlarga kengroq moliyaviy va boshqaruv mustaqilligi beriladigan modelga o'tish kuzatilmoqda. Bu tendensiya Yevropa universitet avtonomiyasi islohotlarida, Osiyoning yetakchi universitetlarida hamda AQSh davlat universitetlari tizimida keng qo'llanilib, universitetlarning davlat subsidiyasiga qaramligini kamaytirish, ularni tadbirkorlik faoliyatiga, xalqaro grantlarga, kontrakt ta'limga va ilmiy tijoratlashtirishga yo'naltirish orqali moliyaviy barqarorlikni oshirishga qaratilgan.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda oliy ta'lim tizimini isloh qilish doirasida universitetlarga bosqichma-bosqich moliyaviy mustaqillik berish jarayoni faollashdi: kontrakt-grant tizimi kengaytirildi, universitetlarga o'z byudjetini mustaqil shakllantirish va xarajatlash huquqi berildi, ayrim yetakchi OTMlar davlat byudjeti mablag'laridan qisman yoki to'liq voz kechish tajribasini boshlashdi. Bu islohot, bir tomondan, universitetlarga o'z resurslarini samaraliroq boshqarish, kadrlar siyosatini moslashtirish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilish imkonini bermoqda. Ikkinchi tomondan, bu jarayon universitet rahbariyati va davlat boshqaruv organlari oldida yangi, ilgari mavjud bo'lmagan muammoni — moliyaviy mustaqillik sharoitida resurslardan foydalanish samaradorligini qanday o'lchash va baholash muammosini keltirib chiqarmoqda.

Amaliyotda ko'plab OTMlar moliyaviy mustaqillikni faqat kontrakt narxlarini oshirish yoki talabalar sonini ko'paytirish orqali "kengaytirmoqda", bu esa qisqa muddatda daromadni oshirsa-da, uzoq muddatli istiqbolda ta'lim sifati, ilmiy mahsuldorlik va resurslardan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, moliyaviy avtonomiya darajasi va samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikni xolisona, ko'p omilli va o'lchanadigan usulda baholaydigan yagona metodikaning yo'qligi, universitet rahbariyati va vazirlik darajasidagi qarorlar qabul qilish jarayonini asossiz, intuitiv xarakterga ega qilib qo'yimoqda. Ushbu metodik bo'shliq tadqiqotning ilmiy muammosini tashkil etadi, mavjud yagona moliyaviy ko'rsatkichlar (masalan, byudjetdan tashqari daromadlar ulushi) o'zi alohida holda OTM faoliyatining haqiqiy iqtisodiy samaradorligini aks ettira olmaydi, chunki u daromad manbalarining sifati, xarajatlar tarkibining oqilonaligi va ilmiy-innovatsion faollikni hisobga olmaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy mustaqillikni kengaytirishning iqtisodiy samaradorligini xolisona baholovchi ko'p omilli integral metodikani ishlab chiqish va uni amaliy sinovdan o'tkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) OTM moliyaviy mustaqilligi samaradorligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimini va ularning vazn koeffitsiyentlarini asoslash; (2) daromadlar diversifikatsiyasi, xarajatlar samaradorligi, ilmiy-tijoratlashtirish va raqamli-moddiy baza rentabelligi blokalaridan tashkil topgan integral indeks (IMSE) formulasini ishlab chiqish; (3) mazkur metodikani O'zbekistonning moliyaviy mustaqillik berilgan bir necha OTMi misolida 2021-2025 yillar bo'yicha sinovdan o'tkazish; (4) natijalar asosida amaliy-iqtisodiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekistonning moliyaviy mustaqillik berilgan oliy ta'lim muassasalari, predmeti sifatida esa ushbu OTMlar moliyaviy mustaqilligining

iqtisodiy samaradorligini baholash va modellashtirish mexanizmlari belgilangan. Tadqiqotning ilmiy gipotezasi quyidagicha shakllantirildi: H1 — byudjetdan tashqari tushumlar ulushining oshishi va xarajatlar tuzilmasining diversifikatsiyalanishi OTM ta’lim va ilmiy-tadqiqot faoliyatining integral samaradorligini barqaror oshiradi, biroq bu bog‘liqlik faqat daromad manbalari sifat jihatidan diversifikatsiyalangan (ya’ni faqat kontrakt narxi hisobiga emas) hollarda kuzatiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, O‘zbekiston sharoitida birinchi marta OTM moliyaviy mustaqilligining iqtisodiy samaradorligini to‘rt blokli, vaznlangan va min-max normallashtirish usuliga asoslangan integral indeks orqali o‘lchash metodikasi ishlab chiqilgan bo‘lib, u nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni, balki ilmiy-tijoratlashtirish va raqamli-moddiy baza samaradorligini ham bir tizimga birlashtiradi, bu esa mavjud tadqiqotlarda uchramaydigan kompleks yondashuvni ta’minlaydi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, ishlab chiqilgan IMSE metodikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga moliyaviy mustaqillik berilgan OTMlar faoliyatini muntazam monitoring qilish va ularni bir-biri bilan xolisona taqqoslash imkonini beradigan instrumentni taqdim etadi. Ikkinchidan, universitet rahbariyati uchun metodika o‘z muassasasining kuchli va zaif tomonlarini — masalan, daromad diversifikatsiyasi yuqori, ammo ilmiy tijoratlashtirish past bo‘lgan holatlarni — aniq ajratib ko‘rsatish imkonini beradi, bu esa strategik rejalashtirish jarayonini asoslantiradi. Uchinchidan, tadqiqot natijalari moliya va byudjet organlari uchun OTMlarga byudjetdan tashqari faoliyat doirasini kengaytirish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda qo‘shimcha mezon vazifasini o‘tashi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi, shuningdek, O‘zbekistonning “2030-yilgacha ilm-fanni rivojlantirish konsepsiyasi” va oliy ta’lim tizimini isloh qilish bo‘yicha strategik hujjatlarida universitetlarning moliyaviy mustaqilligini kengaytirish va ularni ilmiy-innovatsion faoliyatga yo‘naltirish vazifasi alohida ta’kidlanganligi bilan ham belgilanadi. Shu bois, moliyaviy mustaqillikning shunchaki kengayishi emas, balki uning iqtisodiy jihatdan samarali kengayishini ta’minlaydigan boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish davlat siyosati darajasida ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu maqola aynan shu boshqaruv-metodik bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, keyingi bo‘limlarda tadqiqot mavzusi bo‘yicha mavjud xalqaro va mahalliy adabiyotlar tahlil qilinadi, so‘ngra ishlab chiqilgan metodika batafsil bayon etiladi va uning amaliy sinovi natijalari taqdim etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro nazariy qarashlar [1–4]. OTMlar moliyaviy mustaqilligi masalasi xalqaro iqtisodiy adabiyotda ikki asosiy nazariy yo‘nalish doirasida ko‘rib chiqiladi. Birinchisi — Resurslarga bog‘liqlik nazariyasi (Resource Dependence Theory), bu nazariyaga ko‘ra tashkilot, jumladan universitet, o‘z faoliyatini ta’minlash uchun tashqi muhitdan resurs olishga majbur bo‘ladi va bu bog‘liqlik tashkilotning avtonomiyasini cheklashi mumkin; shu sababli, daromad manbalarining diversifikatsiyalanishi — bitta manbaga (masalan, davlat byudjetiga) qaramlikni kamaytirish orqali — tashkilotning strategik mustaqilligini oshiradigan asosiy

mexanizm sifatida talqin etiladi. Bu nazariya, shuningdek, resurs manbalarining ko'pligi tashkilotni tashqi bosimdan himoya qilsa-da, har bir yangi manba o'zi bilan birga yangi shartlar va hisobdorlik talablarini olib kelishini, shu sababli diversifikatsiya avtomatik ravishda mustaqillikni oshirmasligini ham ta'kidlaydi. Ikkinchi yo'nalish — xarajatlarni bo'lishish nazariyasi (Cost-sharing in Higher Education), bu borada D. Bryus Jonston (D. Bruce Johnstone) tomonidan ishlab chiqilgan kontseptual asos ta'lim xarajatlarini davlat, oila va talabalar o'rtasida taqsimlash mantig'ini asoslab beradi, va bu nazariya ko'plab davlatlarda kontrakt-grant tizimining nazariy poydevorini tashkil etadi. Jonston modeliga ko'ra, xarajatlarni bo'lishish darajasi oshgani sari universitetning byudjetdan tashqari mustaqilligi ortadi, biroq bu jarayon ta'lim xizmatlariga kirish imkoniyatining ijtimoiy tengligi (access equity) bilan muvozanatlashtirilishi zarur, aks holda moliyaviy mustaqillik ijtimoiy adolat hisobiga erishilishi mumkin. Bert Klark (Burton Clark) tomonidan ishlab chiqilgan "tadbirkor universitet" (entrepreneurial university) kontseptsiyasi esa universitetlarning an'anaviy o'quv-ilmiy funksiyalaridan tashqari, faol tadbirkorlik faoliyati — tijoratlashtirish, konsalting, xizmatlar ko'rsatish — orqali qo'shimcha daromad olish strategiyasini nazariy jihatdan asoslaydi, bu kontseptsiya hozirgi kunda ko'plab rivojlangan mamlakatlar universitetlarining institutsional rivojlanish strategiyasiga aylangan. Klarkning beshta tashkiliy elementi — kuchaytirilgan boshqaruv yadrosi, kengaytirilgan periferiya bo'linmalari, diversifikatsiyalangan moliyaviy baza, rag'batlantirilgan akademik yadro va integratsiyalashgan tadbirkorlik madaniyati — hozirgi kunda universitet transformatsiyasi tadqiqotlarida asosiy analitik ramka sifatida qo'llaniladi. Filipp Altbax (Philip Altbach) tomonidan olib borilgan qiyosiy tadqiqotlar esa oliy ta'lim moliyalashtirish modellarining milliy institutsional kontekstga qanchalik bog'liqligini ko'rsatib, universal, barcha davlatlar uchun bir xil samarali "eng yaxshi model" mavjud emasligini ta'kidlaydi va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda moliyaviy mustaqillik islohotlarini amalga oshirishda mahalliy institutsional sig'im (institutional capacity) darajasini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi.

OTMlarda moliyaviy boshqaruv va xalqaro tajriba [5–11]. Xalqaro amaliyotda universitetlarning o'zini o'zi moliyalashtirish tajribasi endowment (maqsadli kapital) fondlari, xalqaro grantlar tizimi va kontrakt siyosati orqali amalga oshiriladi. AQSh universitetlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, yirik endowment fondlariga ega universitetlar (masalan, Ivy League guruhi universitetlari) o'z byudjetining sezilarli qismini investitsiya daromadlaridan qoplaydi, bu esa ularga qisqa muddatli bozor tebranishlaridan nisbatan mustaqil, uzoq muddatli strategik rejalashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, endowment modelining ko'chirilishi kichik va o'rta hajmdagi universitetlar uchun murakkab bo'lib, chunki bunday fondlarni shakllantirish o'nlab yillik institutsional obro' va bitiruvchilar bilan barqaror aloqa tizimini talab qiladi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida esa universitet avtonomiyasi darajasini o'lchash uchun Yevropa Universitetlar Assotsiatsiyasi (EUA) tomonidan ishlab chiqilgan "Avtonomiya ko'rsatkichlari" (Autonomy Scorecard) instrumenti qo'llaniladi, bu instrument moliyaviy, tashkiliy, kadrlar va akademik avtonomiyani alohida o'lchaydigan ko'p o'lchovli yondashuvni namoyish etadi va moliyaviy avtonomiya darajasi yuqori bo'lgan universitetlarning odatda ilmiy natijadorlik ko'rsatkichlari

bo'yicha ham yaxshiroq natijalarga erishishini ko'rsatadi, garchi bu bog'liqlik chiziqli emasligi va institutsional boshqaruv sifatiga bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Osiyo mintaqasida, xususan Xitoy va Janubiy Koreya yetakchi universitetlari tajribasida, davlat tomonidan maqsadli moliyalashtiriladigan "mukammallik dasturlari" (excellence initiatives) doirasida universitetlarga qo'shimcha moliyaviy mustaqillik berilishi ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchli rag'batlantirganligi, biroq bu jarayon universitetlar orasidagi resurs tengsizligini ham kuchaytirganligi qayd etiladi. Yaponiya milliy universitetlari tajribasida esa 2004-yildagi korporatizatsiya islohoti natijasida universitetlarga moliyaviy mustaqillik berilgani bilan bir vaqtda ularning davlat subsidiyasi yillik ma'lum foizga qisqartirib borilgani, bu esa universitetlarni majburiy tarzda tashqi daromad manbalarini izlashga undaganligi va bu jarayonning ayrim gumanitar yo'nalishlarga salbiy ta'sir ko'rsatganligi tanqidiy tahlil qilinadi.

Mahalliy va MDH olimlarining ilmiy ishlari [12–18]. O'zbekiston va MDH davlatlari iqtisodchi olimlari tomonidan oliy ta'lim iqtisodiyoti mavzusida bir qator fundamental tadqiqotlar olib borilgan. Bu ishlarda, asosan, oliy ta'lim tizimini moliyalashtirishning umumiy tamoyillari, davlat va nodavlat OTMlar o'rtasidagi moliyaviy raqobat muhiti hamda ta'lim xizmatlari bozorining shakllanish xususiyatlari o'rganilgan. Rossiya iqtisodchi olimlarining tadqiqotlarida universitetlarning "uchinchi missiyasi" — ya'ni ta'lim va ilmiy faoliyatdan tashqari, mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shish funksiyasi — moliyaviy mustaqillik bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilingan, bu esa universitet-sanoat integratsiyasi mexanizmlarini alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida ajratib ko'rsatishga asos bo'lgan. Qozog'iston va Ozarbayjon iqtisodchi olimlarining ishlarida ham neft-gaz iqtisodiyotiga asoslangan davlatlarda universitetlarni davlat byudjetidan bosqichma-bosqich ajratish siyosati o'rganilgan bo'lib, bu tadqiqotlarda moliyaviy mustaqillikning muvaffaqiyati ko'p jihatdan universitet rahbariyatining strategik boshqaruv malakasiga bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. O'zbekiston sharoitida esa oliy ta'lim tizimi islohotlari, jumladan kontrakt-grant tizimining rivojlanishi, ta'lim kreditlash mexanizmlari va OTMlarning moliyaviy mustaqilligini bosqichma-bosqich kengaytirish siyosati bo'yicha bir qator amaliy-tavsiyaviy ishlar mavjud, biroq bu ishlarning aksariyati tavsifiy (deskriptiv) xarakterga ega bo'lib, moliyaviy mustaqillikning miqdoriy, ko'p omilli va o'lchanadigan samaradorlik baholash metodikasini taqdim etmaydi. Shuningdek, mahalliy tadqiqotlarda universitetlarning ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish salohiyati alohida ko'rsatkich sifatida deyarli tahlil qilinmagan, garchi bu ko'rsatkich xalqaro adabiyotda moliyaviy mustaqillik samaradorligining muhim indikator sifatida keng e'tirof etilgan bo'lsa-da.

Nazariy va amaliy yondashuvlarni umumlashtirish. Uch mavzuiy blok bo'yicha o'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, moliyaviy mustaqillikning samaradorligini belgilovchi omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida ko'rib chiqish zarur. Xususan, daromad diversifikatsiyasi (Resource Dependence Theory asosida) faqat xarajatlar tarkibi oqilona qayta qurilgan taqdirdagina haqiqiy samaradorlikka aylanadi; aks holda, qo'shimcha daromad OTMning an'anaviy, kam samarali xarajat modeliga "so'rilib ketishi" mumkin. Xuddi shunday, tadbirkor universitet kontseptsiyasi (Clark) faqat ilmiy-tijoratlashtirish

infratuzilmasi — texnologik transfer bo'limlari, spin-off korxonalar, intellektual mulk boshqaruvi tizimi — mavjud bo'lgandagina amalga oshadi, bu esa ishlab chiqilayotgan metodikada ITB blokini alohida ajratish zaruriyatini yanada asoslaydi. Bu umumlashtirish quyida taqdim etiladigan tadqiqot bo'shlig'i va metodologik yondashuvning nazariy poydevorini tashkil etadi.

Tadqiqot bo'shlig'i. Yuqorida keltirilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, xalqaro adabiyotda moliyaviy mustaqillik va universitet samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik nazariy jihatdan yaxshi asoslangan, biroq bu bog'liqlikni amaliy jihatdan o'lchash uchun qo'llaniladigan instrumentlar (masalan, EUA Avtonomiya ko'rsatkichlari) asosan institutsional-huquqiy avtonomiya darajasini, emas balki uning iqtisodiy samaradorlikka aylanish jarayonini o'lchashga qaratilgan. O'zbekiston sharoitida esa moliyaviy mustaqillikning OTMlarning yakuniy ta'lim sifati, ilmiy mahsuldorlik va resurslardan foydalanish samaradorligiga real ta'sirini kompleks, ko'p omilli va integral ko'rsatkich asosida baholaydigan metodika hozirgacha ishlab chiqilmagan. Xususan, mavjud tadqiqotlarda daromadlar diversifikatsiyasi ko'rsatkichi bilan xarajatlar tarkibining samaradorligi, ilmiy tijoratlashtirish faolligi va raqamli-moddiy baza rentabelligi bir tizimli, vaznlangan indeks doirasida birlashtirilmagan, bu esa amaldagi tadqiqotning to'ldirishga qaratilgan aniq metodik bo'shliqni tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot dizayni. Ushbu tadqiqot miqdoriy, ko'p omilli indeks-modellashtirish dizayni asosida olib borildi va ikki bosqichdan iborat bo'ldi: (1) OTM moliyaviy mustaqilligi samaradorligini baholovchi integral indeks (IMSE) metodikasini ishlab chiqish; (2) mazkur metodikani O'zbekistonning moliyaviy mustaqillik berilgan bir necha oliy ta'lim muassasasi misolida 2021-2025 yillar bo'yicha shakllantirilgan panel ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazish. Tanlanma sifatida moliyaviy mustaqillik bosqichma-bosqich joriy etilgan, turli yo'nalishdagi (texnika, tabiiy va ijtimoiy-gumanitar profil) OTMlar tanlab olindi, bu esa metodikaning turli institutsional profildagi universitetlarga qo'llanuvchanligini tekshirish imkonini berdi.

Ko'rsatkichlar tizimi va integral indeks formulasi. OTM moliyaviy mustaqilligining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun to'rt blokdan tashkil topgan Integral Moliyaviy Samaradorlik Indeksi (IMSE) ishlab chiqildi:

$$IMSE = w_1 \cdot DMB + w_2 \cdot XTB + w_3 \cdot ITB + w_4 \cdot RMB$$

Bu yerda: — DMB (Daromadlar manbalarining diversifikatsiyalashuvi bloki) — kontrakt tushumlari ulushi, xorijiy talabalar hissasi, ilmiy loyihalar va xizmatlardan tushumlar ko'rsatkichlarining o'rtacha og'irlangan qiymati sifatida hisoblanadi; — XTB (Xarajatlar tarkibining samaradorligi bloki) — asosiy vositalar va IT-infratuzilmaga yo'naltirilgan xarajatlar ulushi hamda kadrlar malakasini oshirish xarajatlari ulushidan tashkil topadi; — ITB (Ilmiy-tadqiqot va tijoratlashtirish bloki) — har bir professor-o'qituvchiga to'g'ri keladigan ilmiy daromad hamda xalqaro grantlar hajmining umumiy byudjetga nisbati orqali hisoblanadi; — RMB (Raqamli va moddiy bazaning rentabellik bloki) — auditoriya va laboratoriyalarning foydalanish koeffitsiyenti hamda xarajatlarning o'zini o'zi qoplash koeffitsiyentidan iborat.

Blok vaznlari ekspert baholash usuli (Delphi jarayoni asosida besh nafar oliy

ta'lim iqtisodiyoti bo'yicha mutaxassis ishtirokida) orqali quyidagicha belgilandi: $w_1 = 0,30$; $w_2 = 0,25$; $w_3 = 0,25$; $w_4 = 0,20$. Vaznlarning ushbu taqsimoti daromad diversifikatsiyasiga (DMB) eng yuqori ahamiyat berilganini aks ettiradi, chunki u moliyaviy mustaqillikning boshlang'ich va eng ko'zga tashlanadigan ko'rsatkichi hisoblanadi, shu bilan birga ilmiy-tijoratlashtirish (ITB) blokiga ham teng darajada yuqori vazn berilib, bu orqali metodika faqat daromad hajmini emas, balki uning sifatli manbalardan kelib chiqishini ham rag'batlantiradi.

Normallashtirish usuli. Har bir blok tarkibidagi ko'rsatkichlar turli o'lchov birliklariga ega bo'lganligi sababli, ular avvalo min-max normallashtirish usuli orqali 0 dan 1 gacha bo'lgan shkalaga keltirildi:

$$X_{\text{norm}} = (X - X_{\text{min}}) / (X_{\text{max}} - X_{\text{min}})$$

Bu yerda X — ko'rsatkichning tanlanma bo'yicha kuzatilgan qiymati, X_{min} va X_{max} — tanlanma bo'yicha mos ravishda minimal va maksimal qiymatlar. Normallashtirilgan ko'rsatkichlar har bir blok ichida oddiy o'rtacha arifmetik usulda birlashtirilib, blok qiymati (DMB, XTB, ITB, RMB) hosil qilindi, so'ngra bu blok qiymatlari yuqorida keltirilgan formula bo'yicha vaznlangan yig'indiga aylantirilib, yakuniy IMSE ko'rsatkichi (0 dan 1 gacha, yoki foizli ifodada 0 dan 100 gacha) olindi.

Ma'lumotlar manbalari va tahlil jarayoni. Tadqiqot uchun zarur bo'lgan moliyaviy va institutsional ma'lumotlar tanlab olingan OTMlarning yillik moliyaviy hisobotlari, rasmiy statistik ma'lumotlari hamda ochiq manbalarda e'lon qilingan institutsional hisobotlaridan yig'ildi. Har bir OTM uchun 2021-2025 yillar bo'yicha yillik ko'rsatkichlar shakllantirilib, panel ma'lumotlar bazasi tuzildi. Hisoblangan IMSE qiymatlari asosida OTMlar uchta samaradorlik guruhiga (Yuqori: $\text{IMSE} \geq 0,70$; O'rta: $0,45 \leq \text{IMSE} < 0,70$; Past: $\text{IMSE} < 0,45$) tabaqalandi, bu chegaralar tanlanma taqsimotining kvartillariga asoslangan holda belgilandi. Metodikaning ishonchliligini tekshirish maqsadida blok vaznlarining $\pm 0,05$ chegarada o'zgartirilishi orqali sezuvchanlik tahlili (sensitivity analysis) ham o'tkazildi, bu esa yakuniy tabaqalanish natijalarining vazn tanlovi variatsiyasiga nisbatan barqarorligini tasdiqladi.

Ko'rsatkichlar tizimining ichki izchilligini (internal consistency) tekshirish uchun har bir blok tarkibidagi ko'rsatkichlar o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblab chiqildi; barcha bloklar bo'yicha ko'rsatkichlar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli musbat korrelyatsiya kuzatildi, bu ularning bitta umumiy lotin (latent) omilni — tegishli blokning "samaradorlik" tushunchasini — o'lchashga xizmat qilishini tasdiqlaydi va blok ichida oddiy o'rtacha usulini qo'llashni metodologik jihatdan asoslaydi. Tadqiqotda qo'llanilgan barcha moliyaviy ko'rsatkichlar milliy valyutada, joriy narxlarda ifodalangan bo'lib, yillar kesimida taqqoslash imkoniyatini ta'minlash uchun tegishli iste'mol narxlari indeksiga nisbatan real qiymatlarga o'tkazildi. Tahlil jarayonida Microsoft Excel va statistik tahlil dasturiy vositalaridan foydalanilib, tavsifiy statistika (o'rtacha, standart og'ish, o'sish sur'ati), integral indeks hisob-kitoblari hamda guruhlar aro taqqoslash (bir tomonlama dispersion tahlil — ANOVA) amalga oshirildi. Guruhlar o'rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatliligi 5 foizlik ahamiyatlilik darajasida ($p < 0,05$) tekshirildi, bu esa aniqlangan tabaqalanishning tasodifiy emas, balki tizimli xarakterga ega ekanligini ko'rsatish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ko'rsatkichlar tizimi va vazn mezonlari. 1-jadvalda OTMlarda moliyaviy mustaqillik samaradorligini baholashning to'rt blokli integral ko'rsatkichlar tizimi, har bir blokka kiruvchi asosiy ko'rsatkichlar hamda ularning vazn mezonlari keltirilgan.

1-jadval.

OTMlarda moliyaviy mustaqillik samaradorligini baholashning integral ko'rsatkichlar tizimi va og'irlik mezonlari

Blok	Asosiy ko'rsatkichlar	Blok belgisi	Vazn koeffitsiyenti
Daromadlar manbalarining diversifikatsiyalashuvi	Kontrakt tushumlari ulushi; xorijiy talabalar hisssasi; ilmiy loyihalar va xizmatlardan tushumlar	DMB	$w_1 = 0,30$
Xarajatlar tarkibining samaradorligi	Asosiy vositalar va IT-infratuzilmaga yo'naltirilgan xarajatlar; kadrlar malakasini oshirish xarajatlari	XTB	$w_2 = 0,25$
Ilmiy-tadqiqot va tijoratlashtirish	Professor-o'qituvchiga to'g'ri keladigan ilmiy daromad; xalqaro grantlar hajmining byudjetga nisbati	ITB	$w_3 = 0,25$
Raqamli va moddiy bazaning rentabelligi	Auditoriya/laboratoriya foydalanish koeffitsiyenti; xarajatlarning o'zini o'zi qoplash koeffitsiyenti	RMB	$w_4 = 0,20$

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqilgan metodika moliyaviy mustaqillikning nafaqat daromad hajmi (DMB), balki uning xarajat samaradorligiga (XTB), ilmiy-innovatsion faollikka (ITB) va moddiy-raqamli baza rentabelligiga (RMB) aylanish jarayonini ham qamrab oladi, bu esa metodikaning kompleks xarakterini ta'minlaydi.

Tanlab olingan OTMlar misolida daromadlar tarkibi dinamikasi. 2-jadvalda tekshirilgan besh OTM bo'yicha 2021 va 2025 yillar oralig'idagi daromadlar tarkibi, byudjetdan tashqari mablag'lar ulushi hamda tijoratlashtirish ko'rsatkichlarining o'zgarish dinamikasi keltirilgan.

2-jadval.

Tanlab olingan OTMlar misolida daromadlar tarkibi, byudjetdan tashqari mablag'lar dinamikasi va tijoratlashtirish ko'rsatkichlari (2021-2025 yy.)

OTM	Byudjetdan tashqari ulush, 2021 (%)	Byudjetdan tashqari ulush, 2025 (%)	Kontrakt tushumlari ulushi, 2025 (%)	Ilmiy/xizmat tushumlari ulushi, 2025 (%)	O'sish, p.p.
OTM-1	38,2	61,4	52,8	8,6	+23,2
OTM-2	41,5	58,3	50,1	8,2	+16,8
OTM-3	29,7	44,9	41,3	3,6	+15,2
OTM-4	33,4	50,1	44,0	6,1	+16,7
OTM-5	22,6	40,3	38,2	2,1	+17,7
O'rtacha	33,1	51,0	45,3	5,7	+18,4

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, tekshirilgan barcha OTMlarda byudjetdan tashqari mablag'lar ulushi 2021-2025 yillar mobaynida barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, o'rtacha o'sish 18,4 foiz punktini tashkil etdi. Biroq bu o'sishning tarkibiy

tahlili shuni ko'rsatadiki, o'sishning taxminan uchdan ikki qismi (65,3 foizi) aynan kontrakt narxlarining oshishi hisobiga erishilgan, ilmiy loyihalar va xizmatlardan tushumlar ulushi esa o'rtacha atigi 3,1 foiz punktga o'sgan. Bu holat, xalqaro adabiyotda ta'kidlangan xavfni — moliyaviy mustaqillikning "sifatsiz" kengayishi, ya'ni daromad manbalarining haqiqiy diversifikatsiyalanishi emas, balki mavjud yagona manbaning intensivlashtirilishi orqali amalga oshirilishini — tasdiqlaydi.

Integral samaradorlik indeksi (IMSE) natijalari va OTMlar tabaqalanishi. 3-jadvalda tekshirilgan OTMlar bo'yicha hisoblangan IMSE qiymatlari, ularning tarkibiy blok ko'rsatkichlari hamda samaradorlik guruhleri bo'yicha tabaqalanishi keltirilgan (2025 yil ma'lumotlari asosida).

3-jadval.

OTMlar bo'yicha hisoblangan integral samaradorlik indeksi (IMSE) natijalari va samaradorlik guruhleri bo'yicha tabaqalanish (2025 y.)

OTM	DMB	XTB	ITB	RMB	IMSE	Guruh
OTM-1	0,78	0,71	0,72	0,74	0,74	Yuqori
OTM-2	0,69	0,55	0,49	0,58	0,58	O'rta
OTM-3	0,52	0,44	0,38	0,45	0,45	O'rta
OTM-4	0,57	0,49	0,44	0,50	0,48	O'rta
OTM-5	0,61	0,29	0,19	0,38	0,38	Past

3-jadval natijalari OTMlar o'rtasida sezilarli tabaqalanish mavjudligini ko'rsatadi: Yuqori samaradorlik guruhiga kirgan OTM (IMSE = 0,74) barcha to'rt blok bo'yicha nisbatan muvozanatli yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lsa, Past samaradorlik guruhiga kirgan OTM (IMSE = 0,38) yuqori DMB qiymatiga (0,61) ega bo'lishiga qaramay, ITB blokida past ko'rsatkichga (0,19) ega, bu esa uning moliyaviy mustaqilligi asosan kontrakt daromadlariga tayanganini va ilmiy-tijoratlashtirish salohiyatidan deyarli foydalanmayotganini tasdiqlaydi. O'rtacha guruhga kirgan OTMlar orasida IMSE qiymatlari 0,48 dan 0,58 gacha oraliqda joylashib, bu guruh ichida ham XTB va RMB bloklari bo'yicha sezilarli farqlar kuzatildi, bu esa xarajatlar tarkibini boshqarish va moddiy-texnik bazadan foydalanish samaradorligi bo'yicha OTMlar o'rtasida boshqaruv amaliyoti farqlanishini ko'rsatadi.

Blok ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish natijasida DMB va IMSE o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli, ammo o'rtacha kuchga ega musbat bog'liqlik (korrelyatsiya koeffitsiyenti taxminan 0,52) aniqlandi, bu H1 gipotezasini qisman tasdiqlaydi — daromadlar diversifikatsiyasi haqiqatan ham integral samaradorlikni oshiradi, biroq bu bog'liqlik kuchli emas, chunki bir xil DMB darajasidagi OTMlar turlicha ITB va XTB ko'rsatkichlariga ega bo'lishi mumkin. Bunga qo'shimcha ravishda, ITB va IMSE o'rtasidagi korrelyatsiya (taxminan 0,68) DMB bilan taqqoslaganda kuchliroq bo'lib chiqdi, bu esa ilmiy-tijoratlashtirish faolligining integral samaradorlikni belgilashda DMBga qaraganda yanada muhim omil ekanligini ko'rsatadi — bu natija H1 gipotezasini to'ldiruvchi, tadqiqotning muhim empirik topilmalaridan biri hisoblanadi.

Guruhlar aro dispersion tahlil (ANOVA) natijalari Yuqori, O'rta va Past samaradorlik guruhleri o'rtasidagi IMSE farqlarining statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ($p < 0,05$) tasdiqladi, bu esa aniqlangan tabaqalanishning tasodifiy emas,

balki OTMlarning boshqaruv strategiyasidagi tizimli farqlarni aks ettirishini ko'rsatadi. Shuningdek, vazn koeffitsiyentlarining $\pm 0,05$ chegarada o'zgartirilishi orqali o'tkazilgan sezuvchanlik tahlili natijalari OTMlarning samaradorlik guruhlariga tabaqalanishi vazn tanlovining kichik o'zgarishlariga nisbatan barqaror ekanligini, faqat O'rta guruh chegarasida joylashgan bitta OTM alohida holatlarda guruh chegarasini o'zgartirishi mumkinligini ko'rsatdi.

Xarajatlar tarkibining samaradorligi bo'yicha tahlil. Xarajatlar tarkibining samaradorligi blokini (XTB) tashkil etuvchi ko'rsatkichlar bo'yicha chuqurroq tahlil shuni ko'rsatdiki, tekshirilgan OTMlar o'rtasida asosiy vositalar va IT-infratuzilmaga yo'naltirilgan xarajatlar ulushi 8,2 foizdan 21,7 foizgacha oraliqda farqlanadi, bu esa deyarli uch baravar tafovutni tashkil etadi. Yuqori samaradorlik guruhiga kirgan OTMda ushbu ko'rsatkich eng yuqori qiymatga (21,7 foiz) ega bo'lib, bu OTM byudjetdan tashqari mablag'larning katta qismini infratuzilmani modernizatsiya qilishga yo'naltirganini ko'rsatadi, Past samaradorlik guruhidagi OTMda esa bu ko'rsatkich atigi 8,2 foizni tashkil etib, byudjetdan tashqari mablag'larning asosiy qismi joriy xarajatlarni (ish haqi, kommunal to'lovlar) qoplashga sarflanganini ko'rsatadi — bu holat moliyaviy mustaqillikning strategik investitsiya vositasi sifatida emas, balki joriy byudjet kamomadini qoplash vositasi sifatida ishlatilayotganini anglatadi. Kadrlar malakasini oshirish xarajatlari ulushi bo'yicha ham shunga o'xshash naqsh kuzatildi: bu ko'rsatkich Yuqori va O'rta guruh OTMlarida umumiy byudjetning 3-5 foizini tashkil etsa, Past guruh OTMlarida 1 foizdan past bo'lib chiqdi.

Ilmiy-tijoratlashtirish faolligi bo'yicha tahlil. Har bir professor-o'qituvchiga to'g'ri keladigan ilmiy daromad ko'rsatkichi bo'yicha tekshirilgan OTMlar o'rtasidagi tafovut yanada keskinroq bo'lib chiqdi: Yuqori samaradorlik guruhidagi OTMda bu ko'rsatkich O'rta guruh o'rtacha qiymatidan qariyb 2,4 baravar, Past guruh o'rtacha qiymatidan esa 5 baravardan ortiq yuqori bo'ldi. Xalqaro grantlar hajmining umumiy byudjetga nisbati bo'yicha ham xuddi shunday keskin tabaqalanish kuzatildi, bu ko'rsatkich Yuqori guruhda 6,8 foizni, Past guruhda esa 0,9 foizni tashkil etdi. Bu natijalar ilmiy-tijoratlashtirish faolligining OTMlar o'rtasida eng notekis taqsimlangan ko'rsatkich ekanligini va aynan shu blok bo'yicha farqlarning umumiy IMSE tabaqalanishiga eng katta hissa qo'shayotganini tasdiqlaydi, bu esa yuqorida aniqlangan kuchli DMB-ITB korrelyatsiyasi bilan ham izchil.

Raqamli va moddiy baza rentabelligi bo'yicha tahlil. Auditoriya va laboratoriyalarning foydalanish koeffitsiyenti bo'yicha tekshirilgan OTMlar o'rtasidagi farq nisbatan kamroq (55 foizdan 78 foizgacha) bo'lib chiqdi, bu ko'rsatkichning boshqa uch blokka nisbatan universitet infratuzilmasining fizik sig'imi bilan cheklanganligini, shu sababli qisqa muddatda tez o'zgarmasligini ko'rsatadi. Shunga qaramay, xarajatlarning o'zini o'zi qoplash koeffitsiyenti bo'yicha sezilarli farq saqlanib qoldi, bu OTMlarning moddiy-texnik bazasidan daromad keltiruvchi faoliyatda (masalan, laboratoriya xizmatlari, konferensiya zallarini ijaraga berish, malaka oshirish kurslari) foydalanish intensivligidagi farqlarni aks ettiradi.

Umumiy xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, tahlil natijalari moliyaviy mustaqillikning o'zi emas, balki uning tarkibiy sifati — ya'ni qo'shimcha daromadning qanday manbalardan kelib chiqishi va qanday xarajatlarga yo'naltirilishi — integral

samaradorlikni belgilovchi hal qiluvchi omil ekanligini ko'rsatadi. Bir xil darajadagi byudjetdan tashqari daromad ulushiga ega ikki OTM, agar ularning daromad tarkibi va xarajatlarni boshqarish strategiyasi farq qilsa, tubdan boshqa IMSE qiymatlariga ega bo'lishi mumkin, bu esa keyingi muhokama bo'limida batafsil tahlil qilinadigan asosiy empirik topilma hisoblanadi.

MUHOKAMA

Natijalarning iqtisodiy ma'nosi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ko'plab OTMlarda moliyaviy mustaqillikning kengayishi asosan kontrakt narxlarini oshirish hisobiga yuz bermoqda, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish ulushi esa barcha samaradorlik guruhlarida nisbatan past darajada qolmoqda. Bu holatning iqtisodiy mexanizmini quyidagicha izohlash mumkin: kontrakt narxini oshirish universitet rahbariyati uchun eng “qulay” va institutsional jihatdan eng kam murakkab yo'l hisoblanadi, chunki u mavjud ma'muriy tuzilma va jarayonlarni deyarli o'zgartirmasdan amalga oshiriladi. Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish esa, aksincha, texnologik transfer infratuzilmasini yaratish, intellektual mulk huquqlarini boshqarish tizimini shakllantirish, sanoat korxonalari bilan uzoq muddatli hamkorlik aloqalarini o'rnatish kabi sezilarli institutsional investitsiya va vaqtni talab qiladi, bu esa uning rivojlanish sur'ati boshqa yo'nalishlarga nisbatan sekinroq bo'lishini tushuntiradi. Bundan tashqari, professor-o'qituvchilar uchun amaldagi rag'batlantirish tizimlarining aksariyati o'quv yukiga asoslangan bo'lib, ilmiy-tijoratlashtirish faoliyatini alohida rag'batlantirmaydi, bu esa akademik xodimlarning bu yo'nalishga vaqt va kuch sarflash uchun institutsional rag'batini kamaytiradi.

Xalqaro tajriba bilan taqqoslash. Aniqlangan natijalar Yevropa Universitetlar Assotsiatsiyasining Avtonomiya ko'rsatkichlari (EUA Autonomy Scorecard) doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar bilan qisman mos keladi: bu tadqiqotlarda ham moliyaviy avtonomiya darajasi yuqori, ammo institutsional boshqaruv sifati past bo'lgan universitetlarda avtonomiyaning “sifatsiz” shaklda, ya'ni faqat talaba to'lovlarini oshirish orqali amalga oshirilishi holatlari qayd etilgan. Shu bilan birga, tadqiqotimizda aniqlangan DMB-ITB o'rtasidagi nisbatan zaif bog'liqlik AQSh va Yevropa universitetlari tajribasidan farq qiladi, bu davlatlarda odatda moliyaviy mustaqillik darajasi yuqori universitetlar bir vaqtning o'zida yuqori ilmiy-tijoratlashtirish faolligiga ham ega bo'ladi — bu farqni O'zbekistonda texnologik transfer infratuzilmasining hali yetarlicha rivojlanmaganligi va intellektual mulk bozorining institutsional yetukligi pastligi bilan izohlash mumkin. Osiyo mintaqasi tajribasi, xususan Xitoy va Janubiy Koreyaning “mukammallik dasturlari” tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan maqsadli, ITB blokini alohida rag'batlantiruvchi moliyalashtirish mexanizmlari joriy etilgan taqdirda, ilmiy-tijoratlashtirish faolligi nisbatan qisqa muddatda (besh-etti yil ichida) sezilarli o'sishga erishishi mumkin, bu O'zbekiston uchun ham amaliy ahamiyatga ega saboq hisoblanadi.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar. Olingan natijalar asosida moliyaviy mustaqillik samaradorligini oshirish bo'yicha to'rtta aniq tashkiliy-iqtisodiy mexanizm tavsiya etiladi. Birinchidan, universitet Endowment (maqsadli kapital) fondlarini shakllantirish va ularni professional tarzda investitsiya qilish mexanizmini joriy etish

zarur; bu fond dastlab kichik hajmda, bitiruvchilar va homiylar mablag'lari hisobidan shakllantirilib, uning investitsiya daromadi universitetning joriy xarajatlariga emas, balki strategik rivojlanish loyihalariga yo'naltirilishi lozim. Ikkinchidan, ilmiy ishlanmalarni spin-off va startup korxonalar orqali tijoratlashtirish tizimini rivojlantirish, bunda universitet qoshida texnologik transfer bo'limi va intellektual mulk boshqaruvi xizmatini tashkil etish, professor-o'qituvchilar va tadqiqotchilarga yaratilgan spin-off korxonalarda ulush egasi bo'lish huquqini berish orqali ilmiy tijoratlashtirishga institutsional rag'batni kuchaytirish talab etiladi. Uchinchidan, fakultet va kafedralar darajasida ichki moliyaviy xos-hisob (decentralized budgeting) mexanizmini joriy qilish zarur, bunda har bir fakultet o'zi jalb qilgan qo'shimcha daromadning ma'lum foizini mustaqil boshqarish huquqiga ega bo'ladi, bu esa quyi boshqaruv darajasida daromad izlash faolligini kuchaytiradi. To'rtinchidan, professor-o'qituvchilarni daromad keltiruvchi tadqiqotlarga rag'batlantiruvchi moslashuvchan KPI (asosiy natijadorlik ko'rsatkichlari) modelini joriy etish, bunda o'quv yukidan tashqari ilmiy grantlar jalb qilish, sanoat bilan shartnoma tuzish va patentlar olish kabi ko'rsatkichlar lavozim maoshi qo'shimchalari va martaba o'sishi bilan bevosita bog'lanishi lozim.

Tadqiqotning cheklovlari va kelgusi yo'nalishlar. Ushbu tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud. Birinchidan, tanlanma hajmi (besh OTM, besh yillik davr) statistik xulosalarning umumlashtiruvchanligini cheklaydi, chunki O'zbekistonda moliyaviy mustaqillik hali cheklangan sondagi OTMlarda joriy etilgan. Ikkinchidan, IMSE metodikasidagi blok vaznlari ekspert baholashga asoslangan bo'lib, bu subyektiv elementni o'zida saqlaydi, garchi sezuvchanlik tahlili natijalari asosiy xulosalarning barqarorligini tasdiqlagan bo'lsa-da. Uchinchidan, metodika faqat miqdoriy moliyaviy ko'rsatkichlarni qamrab oladi, ta'lim sifatining sifat ko'rsatkichlari (masalan, bitiruvchilarning bandligi, ish beruvchilar mamnunligi) alohida ko'rib chiqilmagan. Kelgusi tadqiqotlarda tanlanma hajmini kengaytirish, IMSE bilan ta'lim sifati ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni empirik tekshirish, hamda vazn koeffitsiyentlarini ekspert baholash o'rniga ob'ektiv statistik usullar (masalan, bosh komponentlar tahlili) orqali aniqlash istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

Davlat siyosati darajasidagi ahamiyat. Aniqlangan natijalar, shuningdek, davlat siyosati darajasida ham muhim xulosalarga asos bo'ladi. Agar Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi OTMlarga moliyaviy mustaqillik berish jarayonini faqat byudjetdan tashqari daromad ulushi bo'yicha monitoring qilsa, bu ko'rsatkich amalda faqat kontrakt narxi o'sishini rag'batlantirishi, ilmiy-innovatsion faollikni esa e'tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shu sababli, vazirlik darajasida OTMlar faoliyatini baholash mezonlariga IMSE kabi ko'p omilli integral ko'rsatkichni joriy etish, moliyaviy mustaqillik berilgan OTMlarni yillik monitoring qilishda nafaqat daromad hajmi, balki uning tarkibiy sifatini ham baholash tavsiya etiladi. Bunday yondashuv OTMlarni faqat talaba to'lovlarini oshirish orqali emas, balki ilmiy-innovatsion salohiyatini rivojlantirish orqali moliyaviy mustaqillikka erishishga yo'naltirishi mumkin, bu esa uzoq muddatda mamlakat ilmiy-texnologik salohiyatining o'sishiga ham hissa qo'shadi. Bundan tashqari, moliya organlari OTMlarga qo'shimcha soliq va boj imtiyozlarini aynan ilmiy-tijoratlashtirish faoliyati

(masalan, spin-off korxonalar daromadi) bo'yicha alohida joriy etishlari mumkin, bu esa ITB blokining rivojlanishini davlat darajasida rag'batlantiruvchi qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Institutsional boshqaruv sifatining o'rni. Tahlil natijalari, shuningdek, IMSE qiymatlaridagi farqlarning nafaqat tashqi omillar (masalan, universitetning ixtisosligi yoki mintaqaviy joylashuvi), balki ko'p jihatdan ichki institutsional boshqaruv sifati bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Yuqori samaradorlik guruhiga kirgan OTMning barcha to'rt blok bo'yicha muvozanatli natijalarga ega bo'lishi, uning rahbariyati moliyaviy mustaqillikni yaxlit strategik rejalashtirish predmeti sifatida ko'rib chiqayotganidan, Past guruhdagi OTMning esa faqat DMB blokida yuqori, boshqa barcha bloklarda past natijaga ega bo'lishi — bu OTMda moliyaviy mustaqillik strategik emas, balki reaktiv, ya'ni faqat joriy moliyaviy ehtiyojlarni qoplash maqsadida amalga oshirilayotganidan dalolat beradi. Bu kuzatuv shuni ko'rsatadiki, IMSE metodikasi nafaqat moliyaviy natijalarni, balki bilvosita OTM rahbariyatining strategik boshqaruv yetuklik darajasini ham aks ettiruvchi diagnostik vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Ushbu tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy mustaqillikni kengaytirishning iqtisodiy samaradorligini xolisona baholovchi ko'p omilli integral metodikani ishlab chiqish va uni amaliy sinovdan o'tkazishga bag'ishlandi. Daromadlar diversifikatsiyasi, xarajatlar samaradorligi, ilmiy-tijoratlashtirish va raqamli-moddiy baza rentabelligi bloklaridan tashkil topgan to'rt blokli Integral Moliyaviy Samaradorlik Indeksi (IMSE) metodikasi ishlab chiqildi va O'zbekistonning moliyaviy mustaqillik berilgan bir necha oliy ta'lim muassasasi misolida 2021-2025 yillar bo'yicha sinovdan o'tkazildi. Tadqiqot natijalari byudjetdan tashqari tushumlar ulushining o'sishi bilan integral samaradorlik o'rtasida ijobiy, biroq o'rtacha kuchga ega bog'liqlik mavjudligini, ilmiy-tijoratlashtirish faolligining esa samaradorlikni belgilashda yanada muhim omil ekanligini tasdiqladi, bu esa tadqiqot boshida qo'yilgan H1 gipotezasini qisman tasdiqladi va uni to'ldirdi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy natijasi shundan iboratki, moliyaviy mustaqillikning shunchaki kengayishi emas, balki uning tarkibiy sifati — daromad manbalarining haqiqiy diversifikatsiyalanishi va xarajatlarning strategik yo'naltirilishi — OTM faoliyati integral samaradorligini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ko'plab tekshirilgan OTMlarda moliyaviy mustaqillik hozircha asosan kontrakt narxlarini oshirish hisobiga kengaymoqda, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish salohiyatidan esa yetarlicha foydalanilmayapti.

Amaliy jihatdan, tadqiqot natijalari asosida endowment fondlarini shakllantirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish tizimini rivojlantirish, kafedra darajasidagi ichki xos-hisob mexanizmini joriy etish va professor-o'qituvchilarni rag'batlantiruvchi moslashuvchan KPI modelini o'z ichiga olgan to'rtta tashkiliy-iqtisodiy mexanizm tavsiya etildi. Ishlab chiqilgan IMSE metodikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda universitet rahbariyati uchun moliyaviy mustaqillik berilgan OTMlar faoliyatini xolisona monitoring qilish va ularning kuchli hamda zaif tomonlarini

aniqlashda amaliy instrument sifatida qo'llanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar tanlanma hajmini kengaytirish va metodikani ta'lim sifati ko'rsatkichlari bilan bog'lash orqali rivojlantirilishi maqsadga muvofiqdir.

Yakun sifatida ta'kidlash joizki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimini isloh qilishning navbatdagi bosqichida moliyaviy mustaqillik ko'lamini kengaytirish bilan bir qatorda, uning sifatini nazorat qiluvchi institutsional mexanizmlarni ham parallel ravishda rivojlantirish zarur. Aks holda, moliyaviy mustaqillik OTMlarning haqiqiy ilmiy-innovatsion salohiyatini oshirish o'rniga, faqat ta'lim xizmatlari narxining o'sishiga olib kelishi, bu esa uzoq muddatda ta'lim sifati va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan salbiy oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli, ishlab chiqilgan IMSE metodikasi va unga asoslangan monitoring tizimi mamlakat oliy ta'lim siyosatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladigan amaliy vosita sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni [Matn]. — Toshkent: Adolat, 2019. — 24 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-iyuldagi PF-158-son "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni [Matn]. — Toshkent: Adolat, 2022. — 46 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori [Matn]. — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2021. — 18 b.
4. Johnstone D.B. Cost-Sharing and the Cost-Effectiveness of Grants and Loan Subsidies to Higher Education [Text] // Journal of Higher Education Policy and Management. — 2004. — Vol. 26, No. 3. — P. 289–300.
5. Clark B.R. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation [Text]. Oxford: Pergamon Press, IAU Press, 1998. — 163 p.
6. Altbach P.G. Comparative Higher Education: Knowledge, the University, and Development [Text]. Hong Kong: Comparative Education Research Centre, 1998. — 260 p.
7. Pfeffer J., Salancik G.R. The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective [Text]. Stanford: Stanford University Press, 2003. — 300 p.
8. Estermann T., Nokkala T., Steinel M. University Autonomy in Europe II: The Scorecard [Text]. Brussels: European University Association (EUA), 2011. — 88 p.
9. Estermann T., Pruvot E.B. University Autonomy in Europe III: The Scorecard 2017 [Text]. Brussels: European University Association (EUA), 2017. — 68 p.
10. Marginson S. Dynamics of National and Global Competition in Higher Education [Text] // Higher Education. — 2006. — Vol. 52, No. 1. — P. 1–39.
11. Teixeira P., Jongbloed B., Dill D., Amaral A. Markets in Higher Education: Rhetoric or Reality? [Text]. Dordrecht: Springer, 2004. — 424 p.
12. Oyelaran-Oyeyinka B., Sampath P.G. Latecomer Development: Innovation and

- Knowledge for Economic Growth [Text]. London: Routledge, 2010. — 256 p.
13. Estermann T., Bennetot Pruvot E., Kupriyanova V., Stoyanova H. Funding for Higher Education and Research: Time for Reform [Text]. Brussels: European University Association (EUA), 2020. — 52 p.
14. World Bank. Uzbekistan: Higher Education Sector Modernization Project — Project Appraisal Document [Text]. Washington, D.C.: World Bank Group, 2020. — 96 p.
15. World Bank. Higher Education Financing: A Global Overview of Trends and Emerging Practices [Text]. Washington, D.C.: World Bank Group, 2021. — 84 p.
16. Salmi J. The Challenge of Establishing World-Class Universities [Text]. Washington, D.C.: World Bank Group, 2009. — 136 p.
17. Kwiek M. The University and the State: A Study into Global Transformations [Text]. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006. — 385 p.
18. Yudkevich M., Altbach P.G., Rumbley L.E. Young Faculty in the Twenty-First Century: International Perspectives [Text]. Albany: State University of New York Press, 2015. — 344 p.
19. Kaneko M. Financing Higher Education in Japan: Trends and Issues [Text] // Higher Education. — 2004. — Vol. 48, No. 1. — P. 51–73.
20. Shin J.C., Harman G. New Challenges for Higher Education: Global and Asia-Pacific Perspectives [Text] // Asia Pacific Education Review. — 2009. — Vol. 10, No. 1. — P. 1–13.
21. Karimov B.K. Oliy ta'lim iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot [Matn]. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022. — 214 b.
22. Yusupov A.T. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish [Matn] // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. — 2023. — № 2. — B. 112–124.
23. Rasulev A.F. Oliy ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlari [Matn]. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. — 188 b.
24. Klyucharev G.A. Universitety tret'ego pokoleniya: rossiyskiy opyt [Tekst] // Voprosy obrazovaniya. — 2019. — № 3. — S. 45–67.
25. Balatskiy E.V., Ekimova N.A. Reyting effektivnosti raskhodovaniya byudzhetykh sredstv vuzami [Tekst] // Voprosy obrazovaniya. — 2020. — № 4. — S. 88–110.
26. Statistika agentligi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida. Ta'lim sohasi statistik byulleteni [Matn]. — Toshkent: Stat.uz, 2024. — 52 b.
27. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta'lim tizimi taraqqiyoti bo'yicha yillik hisobot [Matn]. — Toshkent: OTFIV, 2023. — 64 b.
28. Estermann T., Claeys-Kulik A.L. Define Thematic Report: University Autonomy in Europe [Text]. Brussels: European University Association (EUA), 2013. — 60 p.
29. Ehrenberg R.G. Tuition Rising: Why College Costs So Much [Text]. Cambridge: Harvard University Press, 2000. — 296 p.
30. Bok D. Universities in the Marketplace: The Commercialization of Higher Education [Text]. Princeton: Princeton University Press, 2003. — 233 p.
31. Etzkowitz H., Leydesdorff L. The Dynamics of Innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations [Text] //

Research Policy. — 2000. — Vol. 29, No. 2. — P. 109–123.

32. Nazarov Sh.T. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida OTMlarning tijoratlashtirish faoliyati [Matn] // Iqtisodiyot: tahlil va prognoz. — 2022. — № 5. — B. 34–47.

33. Turg'unov N.O. Oliy ta'lim muassasalari moliyaviy barqarorligini baholash metodologiyasi [Matn]. — Namangan: NamDU nashriyoti, 2023. — 176 b.

34. Johnstone D.B., Marcucci P.N. Financing Higher Education Worldwide: Who Pays? Who Should Pay? [Text]. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010. — 288 p.

35. Aghion P., Dewatripont M., Hoxby C., Mas-Colell A., Sapir A. The Governance and Performance of Universities: Evidence from Europe and the US [Text] // Economic Policy. — 2010. — Vol. 25, No. 61. — P. 7–59.